

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

СТАРИКОВ Г.М.

**СТАН АРХІВНОЇ СПРАВИ НА УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ 20-х років ХХ ст.
(за матеріалами листування Д.І.Багалія)**

Стаття присвячена висвітленню ролі видатного українського історика Д.І.Багалія у розбудові архівної системи України на початку 20-х років ХХ ст. Епістолярій історика зберіг чимало важливих свідчень про специфіку, труднощі та непрості умови, в яких проходив зазначений процес.

Дмитро Іванович Багалій із самого початку своєї наукової кар'єри був тісно пов'язаний з архівною справою. Своїми знаннями у галузі архівознавства, власне як і науковою кар'єрою, Д.І.Багалій завдячує своєму вчителю В.Б.Антоновичу, який багато часу проводив зі своїми учнями у Київському Архіві давніх актів, де вони не тільки безпосередньо вчилися працювати із джерелами, а й прослуховували спеціальні систематичні курси зі сфрагістики, геральдики та палеографії¹. З часу свого переїзду до Харкова вчений дуже багато працював і як архівіст, і як організатор архівної справи. Так, своїми дослідженнями на сторінках "Киевской старины" Румянцевського опису Малоросії, рукописів проф. О.Ф.Кістяківського та інш. він заявив про проблему збереження національної документальної спадщини. У самому Харкові вчений значних зусиль доклав і до розбудови створеного П.С.Єфименком незадовго до його обрання на кафедру архіву при Харківському університеті. За безпосередньої участі Д.І.Багалія відбувались розбір та опис архівного матеріалу, що довгий час зберігався у доволі жаклих умовах. Завдяки його клопотанням архів отримав більш-менш пристойне приміщення². Протягом 20 років він був завідуючим архівом. За цей час була знайдена і перевезена до Харкова полтавська частина архіву Малоросійської колегії (при цьому Д.І.Багалію належить честь відкриття Румянцевського опису Малоросії), створений відділ рукописів місцевих (переважно університетських) діячів. Сам вчений передав у дар архіву багато зібраних ним документів.

З 1892 р. за ініціативи Д.І.Багалія розпочато детальний і систематичний опис архіву³. До архівної роботи вчений залучав і багато молодих науковців (М.М.Бакая, В.О.Барвінського, І.В.Теличенка, М.М.Плохинського, Д.П.Міллера та інш.). Завдяки його діяльності як архівного діяча Д.І.Багалія часто включали до складу комісій, що оглядали документи жандармського, єпархіального та інших відомств, які планувалось знищити, і це також дало йому змогу зберегти багато цінних матеріалів та значно розширити харківський архів⁴. За більшовицької влади Д.І.Багалій, обіймаючи ряд високих посад (протягом 1920-1923 рр. член Особливої тимчасової комісії при Всеукраїнському революційному комітеті, а у 1923-1924 рр. фактично очолював

Стариков Григорій Миколайович - аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України

Головне архівне управління), дістав змогу використати свій багаторічний досвід для архівного будівництва у межах цілої України. Але політика радянського керівництва завадила реалізації цієї можливості у повній мірі.

Більшовицька влада і щодо архівних установ взяла курс на усунення старих спеціалістів і заміну їх новими робітниками-партійцями. Так, завідувачий Одеським губернським архівом Ю.Г.Оксман, перебуваючи у відрядженні у Петербурзі, писав до Д.І.Багалія 25 травня 1923 р.: *“Сейчас в Петер[бурге] отд[еление] Центрархива перед разгромом: уволено около 35 ответ[ственных] работников, в том числе и С.Х.Платонов. В составе Коллегии будут только коммунисты. Младшие должности в архивах занимают комсомольцами, старшие - красной профессурой. Университет тоже накануне разгрома, все кафедры объявляются вакантными и будут замещены по назначению из Москвы”*⁵.

Те саме відбувалось і в Україні. В Одеському губарху два роки працювали у неопалюваному приміщенні, по півроку не отримуючи заробітної плати. Навіть коли від холоду полопались труби і вода на півметра затопила три кімнати архівосховища, влада жодним чином на це не відреагувала, і співробітники самі, як могли, виносили холодну воду, сушили архівні справи, а завідувачий заплатив майстру за ремонт із власних коштів. Більше того, за розголошення участі службовців політуправління ДПУ у розкраданні архіву епархіального відомства губарх сам був звинувачений у переховуванні *“имущества бежавшего белогвардейца Линниченко [Л.А.]”*. Усе це переповнило чашу терпіння завідувачого архівом, і Ю.Г.Оксман написав заяву про звільнення⁶. Його наступника, Хмельницького, звинувачували у поганому ставленні до євреїв, у тому, що у нього працюють *“неблагонадійні елементи”* і нарешті звільнили з посади за висловлювання на захист представників старої адвокатури. Тепер на посаду завідувачого губархом призначили чиновника з Істпарту Гаріна, який одразу ж запросив до свого відомства т.зв. *“Комиссию по чистке Советских учреждений”*, наслідком роботи якої стало звільнення двох третин старих працівників архіву⁷.

Наступним кроком після звільнення *“неблагонадійних”* стало створення т.зв. *“Разборочной Комиссии”*, завданням якої була утилізація архівного матеріалу на макулатуру. За умови роботи колишніх працівників це було б зробити досить важко, бо вони ретельно перевіряли справи, щоб не знищити чогось важливого. До того ж, для нових кадрів історія починалася з 1917 р. і архіви старої влади не становили жодної цінності, крім тих матеріалів, що були необхідні для дослідження революційних рухів і передавались Істпарту. Архівні справи спочатку мали продаватись пудами за ціною від 2 крб. до 3 крб. 50 коп. за 1 пуд. Але реальна ціна продажу становила значно меншу суму.

Так, за свідченням одного із працівників губарху Є.Т.Трифільєва, 52 папки і 20 справ з архіву колишніх судових установ були продані по 1 крб. 50 коп. за 1 пуд на загальну суму 78 крб. 50 коп. (тобто приблизно 52 пуди), а з Казначейського архіву - 6 пудів по ціні 1 крб. за пуд⁸. Загалом же за 6 місяців роботи Комісії розібрано більш ніж 1500 пудів архівних матеріалів, із яких близько 1000 пішло на утилізацію і за них отримано 1500 крб. Із цих коштів

губарх отримав лише 350 крб., а решта пішла до партійних органів. До того ж Істпарт вирішив привласнити і 700 крб., що належали Укрцентрархіву⁹. Приблизно така ж ситуація склалась і в Житомирі, де новий завідуючий архівом ладен був пустити на продаж взагалі усі матеріали, що не мали історико-революційного значення¹⁰.

Якщо в Одесі та Житомирі архівні матеріали йшли на продаж у якості макулатури, то у Катеринославі (нині - Дніпропетровськ) вони просто псувалися через неналежні умови зберігання. Завідуючий місцевим губархом відомий історик Запоріжжя Д.І.Яворницький так описував становище керованої ним установи: *“Два наші помешкання стоять без вікон, канцелярія без того, чим пишуть і на чому пишуть, ні печей, ні меблів - нічого такого ми не бачили. За все півріччя теперішнього року [1924] ми виканючили для перевозки матеріалів усього навсього 35 карбованців, і як би я не витягав для того із власної кишені грошей, то в наших архівних помешканнях вільно літали б горобці та вільно б мостили на пустих полках свої гнізда. Крізь щілини дроту, яким я за свій кошт, заплутав вікна в архівних будинках, приютські діти тягають довгими залізними крючками архівні “діла” і збувають їх на базарі. Ми просимо, молимо наше начальство захистити нас в наших бідах, та даремні усі наші благання...”*¹¹. Він просив Д.І.Багалія приїхати до Катеринослава і на власні очі переконатись, у якому нестерпному стані знаходиться місцевий архів, і надати хоча б мінімальну допомогу або звільнити його із посади завідуючого, щоб не бачити, як *“гине уся наша архівна справа”*¹².

Київський архів давніх актів не зазнав такого нищення своїх фондів, але опинився у доволі парадоксальній ситуації. Централізація архівної системи вимагала його підлеглості Главарху, через що він був викреслений із бюджету ВУАН, але при затвердженні штатів Главарху працівники архіву не потрапили до них.

Такий стан речей підказав завідуючому архівом В.О.Романовському ідею створення певної діархії для архіву: в адміністративному відношенні підпорядковуватись Главарху, а у науковому - ВУАН. Це дало б змогу мати власний бюджет і можливість зберегти власні фонди. За підтримкою у реалізації цієї мети В.О.Романовський звернувся до Д.І.Багалія¹³.

Ця установа вже протягом 40 років приносила велику користь для науковців і цінність матеріалів архіву була загальновідома. Фонди архіву продовжували поповнюватись важливими матеріалами. Наприклад, 1922 р. було отримано з Камінця архів Браницьких, що містив листування Сапег (головним чином Лева початку XVII ст.), грамоти Самозванця Лжедмитра II (Тушинського вора), Сигізмунда III та інші кінця XVI - початку XVII ст.¹⁴ Д.І.Багалій зміг допомогти позитивно вирішити цю справу, але за це довелось зменшити кількість працівників архіву із семи до трьох чоловік. Не дивлячись на це, ними за рік роботи було розібрано, описано і пронумеровано близько 500 справ і, крім того, систематизовано архів Браницьких, який нараховував кілька десятків тисяч актів.

Але незабаром В.О.Романовському знову довелось просити Д.І.Багалія про допомогу, бо академік М.С.Грушевський почав вимагати передати контроль над архівом Археографічній комісії, головою якої він тоді був¹⁵.

В.О.Романовський писав Д.І.Багалію, що комісія своїми коштами фактично обслуговує одну особу (тобто М.С.Грушевського), а її видання відзначаються неплановістю, несистематичністю і навіть ненауковістю¹⁶. Відносини Д.І.Багалія та М.С.Грушевського носили дуже непростий характер. Відкрито історики не ворогували, але оскільки обидва були центральними фігурами у науковому житті, їхні інтереси постійно перетинались, особливо через контроль над певними установами, здобуття посад для своїх прихильників тощо. Тому і цього разу Д.І.Багалій знову допоміг В.О.Романовському (який був ще й співробітником його кафедри) і, більше того, коли М.С.Грушевський залишив посаду голови Археографічної комісії ВУАН, а сама комісія підпорядковувалася Президії ВУАН, підтримав ідею О.П.Оглоблина (теж співробітника своєї кафедри і великого недруга М.С.Грушевського) про висунення на заміщення цієї вакансії кандидатури В.О.Романовського. М.С.Грушевський теж не бажав втрачати впливу на цю установу і виставив свого кандидата - знаного дослідника козацьких літописів М.Н.Петровського. Незабаром ці дві кандидатури були висунуті офіційно. Д.І.Багалій надіслав до комісії телеграму на підтримку В.О.Романовського¹⁷.

При виборах переважив вплив Д.І.Багалія і В.О.Романовський став головою Археографічної комісії ВУАН. (До речі, тут він знайшов певні підтвердження своїм звинуваченням щодо часів головування М.С.Грушевського: виявилось, що коштами Археографічної комісії оплачувались рахунки, адресовані Історичній секції). М.С.Грушевський зайняв непримириму позицію щодо комісії. Він заявляв, що її робота відтепер почне завмирати, протестував проти виходу 5-ти томів її видань тощо¹⁸.

Як бачимо, архівна система УСРР формувалась у дуже важких і несприятливих умовах. Багато вад, закладених у ті часи, успадкували та продовжують зберігати й архіви незалежної України. Д.І.Багалій не міг зарадити тій великій шкоді від втручання партійних установ, підтримати архівістів у конфліктах із чиновниками, захистити від чисток. Більше того, сам мусив брати участь в утилізації архівного матеріалу на макулатуру. Але він доклав багато зусиль для виховання молодих кадрів науковців-архівістів, виходу періодичних видань архівів, розробки теоретичних проблем архівознавства, по можливості намагався допомогти із фінансовим забезпеченням. Цією своєю діяльністю Д.І.Багалій дещо пом'якшив негативні наслідки, та головне досягнення його та інших вчених полягало у збереженні архівів як наукових установ і недопущенні їх перетворення на прості сховища для матеріалів з історії партії, революційних рухів і т.інш.

¹Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В.Кравченка. - Х.: ХГІ "НУА", 1999. - С.78.

²Там само. - С.143.

³Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ) - Ф.80. - Од.зб.11. - Арк.1-2. Машинопис.

⁴Лист з Канцелярії Харківського віце-губернатора до Багалія Д.І. від 28 лютого 1901 р. - Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІАУК). - Ф.2020. - Оп.1. - Од.зб.7. - Арк.1-2. Автограф.

⁵Лист Оксмана Ю.Г. до Багалія Д.І. від 25 травня 1923 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46072. - Арк.1-2. Автограф.

- ⁶Лист Оксмана Ю.Г. до Багалія Д.І. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46071. - Арк.1-4. Автограф.
⁷Лист Ланге М.М. до Багалія Д.І. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45913. - Арк.1-9. Автограф.
⁸Лист Трифільєва Є.Т. до Багалія Д.І. від 17 травня 1925 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46301. - Арк.1-2. Автограф.
⁹Лист Трифільєва Є.Т. до Багалія Д.І. від 26 червня 1925 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46302. - Арк.1-2. Автограф.
¹⁰Лист Фотинського О. до Багалія Д.І. від 1 грудня 1923 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46339. - Арк.1-2. Автограф.
¹¹Лист Яворницького Д.І. до Багалія Д.І. від 22 червня 1924 р. - Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. - Ф.37. - Од.зб.264. - Арк.1-3. Автограф.
¹²Там само.
¹³Лист Романовського В.О. до Багалія Д.І. від 13 листопада 1922 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46187. - Арк.1-2. Автограф.
¹⁴Лист Романовського В.О. до Багалія Д.І. від 30 жовтня 1922 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46188. - Арк.1-2. Автограф.
¹⁵Лист Романовського В.О. до Багалія Д.І. від 24 березня 1924 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.25860. - Арк.1-2. Автограф.
¹⁶Лист Романовського В.О. до Багалія Д.І. від 2 жовтня 1929 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46194. - Арк.1-2. Автограф.
¹⁷Лист Романовського В.О. до Багалія Д.І. від 4 липня 1930 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46195. - Арк.1. Автограф.
¹⁸Лист Романовського В.О. до Багалія Д.І. від 28 травня 1930 р. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46197. - Арк.1-2. Автограф.

Стариков Г.Н.

Состояние архивного дела в Украине в первой половине 20-х годов XX в. (по материалам переписки Д.И.Багалей)

Статья посвящена осvětлению роли известного украинского историка Д.И.Багалей в становлении архивной системы Украины в начале 20-х годов XX в. Эпистолярный историк сохранил много важных свидетельств о специфике, трудностях и непростых условиях, в которых проходил этот процесс.

Starikov G.N.

The State of Archive File in Ukraine in the Beginning of 20th of the XX Cent. (Based on Correspondence of D. Bagaliy)

The article is devoted to the interpretation of the role of the famous Ukrainian historian D.I. Bahaliy in formation of the archive system of Ukraine in the beginning of 20th of the XX cent. Epistolary of the historian contains a lot of important facts about the specificity and not simple conditions, in which the process passed.

Отримано 17.09.2008